

ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ 1917Ի ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1917 ՓԵՏՐՈՒԱՐ-1918 ՄԱՅԻՍ)

ԳԵՂԱՄ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ
vahagn1990hovhannisian@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

1917 Փետրուարի 27ին Պետրոգրադում յեղափոխական զանգուածների ճնշման տակ Նիկոլայ Բ. ցարը հրաժարուեց գահից: Ռուսաստանում տապալուեց ինքնակալութիւնը: Իշխանութիւնն անցաւ ժամանակաւոր Կառավարութեանը, որը ձեռնամուխ եղաւ պետական իշխանութեան, ողջ հասարակութեան ժողովրդավարացման գործընթացին: Յեղափոխութիւնը պէտք է լուծէր երկրի առջեւ ծառացած կենսական խնդիրները՝ սահմանադիր ժողովի հրաւիրում, հողային հարցի լուծում, քաղաքատարկեալների համաներում, ժողովրդավարական ազատութիւնների հռչակում եւն., իրականացնէր բազմազգ կայսրութեան ժողովուրդների ազգային ձգտումները:

Փետրուարեան իրադարձութիւնների մասին լուրերը կայծակի արագութեամբ հասան Կովկաս: Թէեւ տեղական իշխանութիւնները սկզբում փորձում էին ժողովրդից զաղտնի պահել ցարի հրաժարականի մասին լուրը, հնարաւոր յուզումների առիթ չտալու համար, սակայն դա չյաջողուեց: Շուտով շարժումը ծաւալուեց Կովկասեան Բանակի ռուս զինուորականութեան, բանուորների, գիւղացիութեան, մտաւորականութեան եւ ցարիզմին ընդդիմադիր քաղաքական կազմակերպութիւնների շրջանում: Արեւելահայութիւնը եւս ներքաշուեց յեղափոխական շարժման մէջ, որը քաղաքական նոր իրադրութիւն ստեղծեց եւ հայ ժողովրդի համար բախտորոշ այդ ժամանակաշրջանում հայ քաղաքական ուժերի առջեւ նոր խնդիրներ դրեց:

Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը նոր ազդակ ծառայեց Հնչակեան Կուսակցութեան գործունէութեան համար: Ռուսաստանի եւ Կովկասի կուսակցական մասնաճիւղերը դուրս եկան ապօրէն դրութիւնից: Վերակազմուեցին մի շարք վայրերի հնչակեան կառոյցները (Երեւանի, Կարսի, Սուխումի, Բաթումի, Նոր-Նախիջեւանի), որոնք ապօրէն դրութեան ընթացքում գրեթէ դադարեցրել էին իրենց գործունէութիւնը:

Հայ գաղթօջախներում ցրուած հնչակեան մասնաճիւղերը միաւորուում էին գործադիր կոմիտէների մէջ, որոնք էլ՝ մարզային կուսակցական վարչութիւնների մէջ, իսկ վերջիններս ենթարկուում էին կուսակցութեան գերագոյն մարմնին՝ Կենտրոնական Կոմիտէին, որը 1915ից գտնուում էր Թիֆլիսում¹: Նրա կազմի մէջ էին Սիմոն Հովեանը (Տաշիր), Յակոբ Ղազարեանը (Լազո), Արշակ Բաբայեանը (Բաբով): Կոմիտէի տպագիր օրգաններն էին 1916ից Թիֆլիսում հրատարակուող *Գաղափարը* եւ *Սոցիալ-Դեմոկրատը*, որը հրատարակուեց 1917ին: Այս ամէնի հետեանքով ստուարացան կուսակցութեան շարքերը եւ 1914ի դրութեամբ նրա շարքերում հաշուում էր մօտ 14 հազար մարդ²:

Ռուսաստանի եւ Կովկասի հնչակեան մասնաճիւղերը իրենց հրապարակած թռուցիկներով ողջունեցին Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը: 1917 Մարտի 7ին հրապարակած թռուցիկում կուսակցութեան Երեւանի մասնաճիւղը ողջունեց Ռուսաստանի բոլոր քաղաքացիներին ինքնակալութեան տապալման եւ ժողովրդավարական կարգերի հաստատման առթիւ³: Մարտի 15ին կուսակցութեան Ռոստով-Նոր Նախիջեւանի մասնաճիւղն իր թռուցիկում ողջունեց *«բռնակալութեան լծից ազատագրուած Ռուսաստանի բազմազգ ժողովրդին»* եւ առաջադրեց հետեւեալ անյետաձգելի խնդիրների իրագործումը. ա) հիմնադիր ժողովի (սահմանադիր ժողով - Գ.Յ.) գումարում՝ ընտրութեան ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի եւ գաղտնի հիմունքով, առանց սեռի խտրութեան, որը միայն իրաւասու է որոշելու երկրի կառավարման ձեւը, բ) ռամկավարական (ժողովրդավարական) հանրապետութեան, գ) խօսքի, մամուլի, ժողովների, միութիւնների կատարեալ ազատութեան, դ) բոլոր ազգերի հաւասարութեան եւ ինքնորոշման իրաւունքի, ե) ժողովրդական ոստիկանութեան կազմակերպում ներքին կարգապահութեան պահպանման համար, զ) քաղբանտարկեալների ներում, է) բոլոր առանձնաշնորհումների վերացում, ը) Ցժամեայ աշխատանքային օր, ը) պարենաւորման գործի կարգաւորում, թ) զինուորական եւ քաղաքացիական պաշտօններից հին վարչակարգի կողմնակիցների հեռացում⁴: 1917 Մարտի 22ին Հնչակեան Կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի մասնաճիւղն իր թռուցիկում կոչ արեց *«բոլոր ուժերով օգնելու նոր կառավարութեան մարմիններին եւ պատերազմի դաշտում կռուող մեր մարտիկ ընկերներին, որոնց յաղթութեամբ միայն կը*

ամրապնդողի ձեռք բերած ազատությունը»: Թոուցիկն ավարտում է «Կեցցե Յեղափոխությունը, ռուսական քաջարի զորքը եւ ազալ Ռուսաստանը» խօսքով⁵:

1917 Փետրուարեան Յեղափոխությունը հնարաւորութիւն տուեց բանտերից ու աքսորից ազատուելու բազմաթիւ հնչակեանների, որոնց թում էր Մարօ Նազարբէկը: Հակապետական ու յեղափոխական գործունէութեան համար Մարօն ձերբակալուել էր դեռեւս 1910 Ապրիլի 6ին եւ բանտարկուել Թիֆլիսի Մետէխի բանտում⁶: Փրկագինի դիմաց ազատուել էր 8 ամիս անց, բայց կրկին՝ 1911ին, ձերբակալուել էր ու դատապարտուել 6 տարուայ աքսորի՝ Կրասնոյարսկի երկրամասի Մինուսինսկ բնակավայր: Հնչակեան յայտնի գործիչ Ասօն (Տիգրան Օտեան) փորձում է կազմակերպել Մարոյի փախուստը, սակայն ցարական ոստիկանութիւնը բացայայտեց եւ Թիֆլիսում ձերբակալեց Ասոյին⁷: 1916ին Մարօն հիւանդութեան պատճառով ազատում է աքսորից եւ վտարում Նորուեգիա: Ռուսաստան է վերադառնում Փետրուարեան Յեղափոխութիւնից յետոյ, Պետրոգրադում հանդիպում Լենինին, Տրոցկուն: Լենինը Մարոյին իրաւասութիւն է տալիս, որով նա կարող էր խորհրդակցական ձայնի իրաւունքով մասնակցել Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատ Բանուորական Կուսակցութեան (ՌՍԴԲԿ) խմբակցութեան նիստերին: Պետրոգրադից Մարօն մեկնում է Բաքու եւ Շահումեանին է յանձնում Լենինի նամակը: Այնուհետեւ հաստատում Թիֆլիս, ուր աշխատանքի է անցնում Թիֆլիսի Կարմիր Խաչի կոմիտեում, աշխատակցում հնչակեան Գործաւոր թերթին⁸:

1917 Մարտի 12ին Թիֆլիսում կայացաւ տեղի հնչակեան մասնաճիւղի ժողովը, որտեղ ընդունուած բանաձեւը ուղարկուեց Պետրոգրադ՝ Ժամանակաւոր Կառավարութեանը: Բանաձեւի հիմնական կէտերն էին՝ հին վարչակարգի փոփոխութիւնը, ժողովրդավարական ազատութիւնների հաստատումը, ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը, սահմանադիր ժողովի հրաւիրումը: Հնչակեանները պաշտպանեցին պատերազմը շարունակելու Ժամանակաւոր Կառավարութեան որոշումը եւ գաղափարական առումով մօտեցան մենշեւիկներին (փոքրամասնականներ՝ ՌՍԴԲԿ մի թելը)⁹:

Հնչակեան Կուսակցութեան մասնաճիւղերին ուղղուած Կենտրոնական Վարչութեան շրջաբերական-նամակում

պարզաբանուած էին Կուսակցութեան գործունէութեան հիմնական սկզբունքները: Մասնաւորապէս Հայկական Հարցի առնչութեամբ, հնչակեանները գտնում էին, որ «Տաճկահայութեան դատը միջազգային մի հարց է, հետեւաբար Ս.Դ.Հ.Կ-ն աշխատում է, որ այդ հարցը լուծուի միջազգային վեհաժողովի սեղանի վրայ ի նպաստ Տաճկահայաստանի»¹⁰: Ինչ վերաբերում է արեւելահայութեանը, ապա ինքնակալութեան տապալումից յետոյ մինչեւ սահմանադիր ժողովի գումարումը կուսակցութիւնն առաջադրեց այն սկզբունքները, որոնք արտայայտուեցին նրա Կովկասի եւ Ռուսաստանի մասնաճիւղերի թռուցիկ-կոչերում¹¹:

Նկատելի է, որ Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը Ռուսաստանի եւ Կովկասի հնչակեաններին է՛լ աւելի հեռացրեց արեւմտահայութեան ազատագրութեան եւ Հայկական Հարցում իրենց ունեցած սկզբնական հայեացքներից: Դրան հակառակ՝ արտասահմանի հնչակեան կառոյցները պաշտպանելով Կովկասի հնչակեանների տեսակէտերը, միաժամանակ Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրութեան հարցում մեծ յոյսեր կապեցին Փետրուարեան Յեղափոխութեան հետ: Երիտասարդ Հայաստանն է՛լ աւելի առաջ գնաց, գրելով, որ Հնչակեան Կուսակցութեան առաւելագոյն նպատակն է լինելու Հայաստանի եւ Կիլիկիայի քաղաքական անկախութիւնը, իսկ նուազագոյնը՝ քաղաքական ինքնավարութիւնը:¹²

Կուսակցութիւնը պաշտպանեց ժամանակաւոր Կառավարութեան քաղականութիւնը: Սակայն այդ կառավարութեան կազմում ոչ-բոլոր քաղաքական ուժերի հայեացքներն էին համահունչ՝ հնչակեաններին: Խօսքը մասնաւորապէս վերաբերում է կադէտներին, որոնք առաջ էին քաշել «Միացեալ եւ անբաժան Ռուսաստան»ի գաղափարը: Հնչակեանների հայեացքները մօտ էին մենշեւիկներին ու էսէռներին (Ռուսաստանի Սոցիալիստ-Յեղափոխականների Կուսակցութիւն):

Փետրուարեան Յեղափոխութիւնից յետոյ ստեղծուած քաղաքական իրադրութիւնը պահանջում էր նաեւ կուսակցական նոր գործելակերպի եւ նոր քաղաքական ուղենիշների որդեգրումը, առաւել եւս, որ 1917ի ամռան դրութեամբ Հնչակեան Կուսակցութեան շարքերում գաղափարական միասնութիւն չկար: Արեւմտահայ հնչակեանները դէմ էին բոլշեւիկների

քաղաքականութեանը, նրանց հակակառավարական գործունէութեանը: Ռուսաստանի եւ Կովկասի հնչակեանների զգալի մասի գաղափարները համահունչ էին մենշեւիկներին: Մի մասն էլ բոլշեւիկներին էր համակրում (օր.՝ Մարօ Նազարբէկը):

Այս խնդիրները կարգաւորելու նպատակով 1917 Յունիսի 15ին Թիֆլիսում իր աշխատանքները սկսեց Ռուսաստանի, Կովկասի եւ Պարսկաստանի հնչակեան կազմակերպութիւնների Ա. համագումարը: Համագումարը քննարկեց կուսակցութեան դիրքը ժամանակաւոր Կառավարութեան հանդէպ, միւս կուսակցութիւնների հանդէպ դիրքորոշումը, ծրագրային հարցեր, հողային հարցը, ազգերի ինքնորոշման հարցը, Կենտրոնի տեղափոխութեան խնդիրը, կուսակցութեան ընդհանուր պատգամաւորական ժողովի գումարման հարցը եւն.¹³:

Համագումարին մասնակցեցին 68 պատգամաւոր: Նիստերի նախագահը Գրիգոր Եղիկեանն էր: Այնտեղ ծաւալուեց ներկուսակցական կատաղի պայքար յատկապէս բոլշեւիկների հանդէպ վերաբերմունքի հարցի շուրջ: Պատգամաւորների մեծ մասը (51 հոգի), այդ թւում Եղիկեանը, կուսակցութեան կենտրոնը (Բաբով, Լազօ, Տաշիր) դէմ քուէարկեցին բոլշեւիկների հետ գործակցութեանը¹⁴: Համագումարը որոշեց, որ ՍԴՀԿՆ, որպէս միջազգային ընկերվար-դեմոկրատիայի մի հատուածը, համերաշխ է գործելու ընկերվար-ժողովրդավարական այլ ուժերի հետ եւ «պետական ոէակցիայի առաջացման ժամանակ կուսակցութիւնը կարող է բլոկ կազմել ոչ ընկերվարական կուսակցութիւնների հետ»¹⁵:

Համագումարը մշակեց կուսակցութեան դիրքը ժամանակաւոր Կառավարութեան եւ պատերազմի հանդէպ.-

ա) ՍԴՀԿՆ պաշտպանում է ներկայ համախոհական կառավարութեանը, «որը երկիրը տանում է դէպի ամենալայն դեմոկրատիացում»¹⁶:

բ) Հաշտութիւն առանց բռնանուաճումների եւ ռազմատուգանքների, հասնել ազգերի ինքնորոշման իրաւունքի սկզբունքով:

գ) Համաեւրոպական պրոլետարիատի ըմբոստացում, որը բարեյաջող լուծում կը տայ թէ՛ պատերազմին եւ թէ՛ բոլոր ժողովուրդների ազատագրութեանը:

դ) Քայքայուած եւ կործանուած երկրների՝ Հայաստանի, Բելգիայի, Սերբիայի, Մոնտենեգրոյի, Լեհաստանի, Ռումինիայի լիակատար ազատագրում եւ վերականգնում:

Արեւմտեան Հայաստանի վերաբերեալ համագումարը բանաձեւ է ընդունում, ըստ որի Հայկական Հարցի լուծումը հիմնուելու է ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի վրայ եւ դրանից ելնելով «ՍԴՀԿ-ն իր պարտականութիւնն է համարում շարունակել պաշտպանել այդ դատը իբրեւ Հայաստանի ինքնավարութեան հարց»¹⁷: Հարցի վերջնական լուծումը, պէտք է յանձնուի «Միջազգային սոցիալ-դեմոկրատիայի դատարանին, որն աւելի արդարադատ է քան միջազգային դիպլոմատիայի դատարանը»¹⁸: Կուսակցութիւնը պարտականութիւն է ստանձնում մշտապէս յիշեցնելու ընկերվարականներին այդ հարցը, որը չի բաժանում միւս ժողովուրդների ազատագրութեան հարցերից: Հնչակեանները յոյս էին յայտնում, որ ինչպէս ռուս, այնպէս էլ եւրոպական երկրների ընկերվարականները «պատրաստ են Հայաստանի հարցը լուծելու հայ ժողովրդի երկարամեայ ակնկալութիւնների եւ փոքր ազգերի ազատագրութեան սկզբունքին համաձայն»¹⁹:

Անշուշտ, նկատելի է այն, որ Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը որոշակի ոգետրութիւն էր առաջացրել հնչակեանների մօտ, որոնք գերազնահատում էին միջազգային ընկերվար-ժողովրդավարութեան դերակատարութիւնը համաշխարհային քաղաքական հարցերում: Համագումարում մշակուեց եւ հաստատուեց կուսակցութեան նոր ծրագիրը, որտեղ հողային հարցի վերաբերեալ կէտերը իրենց իսկ բնորոշմամբ վերցուած են Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի եւ Բելգիայի ընկերվար-ժողովրդավարների ծրագրերից:

Համագումարում քննարկուեցին կենտրոնացուած եւ ապակենտրոնացեալ գործունէութեան հարցերը: Խրախուսուեցին տեղական մասնաճիւղերի ինքնուրոյն գործունէութիւնը, սակայն ընդհանուր բնոյթի հարցերում կենտրոնի հրահանգներին ենթարկուելու պայմանով²⁰:

Համագումարը որոշում ընդունեց ընդհանուր պատգամաւորական ժողով գումարել 1918 Յունուարին: Կուսակցութեան Կենտրոնական Վարչութիւնը բաղկացած էր լինելու 4 անդամից: Որոշուեց նաեւ Թիֆլիսում հրատարակել Նոր

Աշխարհ անունով օրաթերթ: Համագումարի որոշմամբ կուսակցության Կենտրոնական Վարչութիւնը մնալու էր Կովկասում²¹:

1917 Յուլիսին հնչակեանները Թիֆլիսի տարբեր շրջաններում կազմակերպեցին հաւաքներ, ժողովներ, որոնց նպատակը Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդի ընտրութիւններին իրենց թեկնածուների օգտին ձայների հաւաքումն էր: Ելոյթներ ունեցան Լազօն, Տաշիրը, Բաբովը²²: Իրենց յաջողութիւնն ապահովելու համար հնչակեանները ձգտեցին բոլր կազմել Թիֆլիսում ուժեղ քաղաքական դիրքեր ունեցող մենշեւիկների կուսակցութեան հետ իրենց թեկնածուներին առաջադրելով 1917 Օգոստոսին կայանալիք ընտրութիւններում: Նոյնիսկ նախնական համաձայնութիւն ձեռք բերուեց նրանց միջեւ, բայց երբ հնչակեանները ներկայացրին իրենց թեկնածուների ցուցակը, վրաց մենշեւիկները հրաժարուեցին նրանց ընդգրկել միասնական ցուցակի մէջ, պատճառաբանելով, որ «*հնչակեան թեկնածուների մէջ կայ նացիոնալիստ*»²³: Իհարկէ, սա պատրուակ էր հնչակեաններին մերժելու համար:

Նոյն պատճառով, հնչակեանները բոլշեւիկների հետ չհամագործակցեցին եւ բոլր չկազմեցին: Վերջիններս 7 ներկայացուցիչ կարողացան անցկացնել քաղաքային դումա, որոնց թւում էին Ֆիլիպ Մախարաձէն եւ Միխա Յխակայան²⁴:

1917 Օգոստոսի 12-14ին Մոսկուայում տեղի ունեցած Ժամանակաւոր Կառավարութեան խորհրդակցութեանը մասնակցում էր նաեւ Հնչակեան Կուսակցութեան Թիֆլիսի կենտրոնի պաշտօնական ղեկավար Բաբովը, որը պաշտպանեց Ժամանակաւոր Կառավարութեան ներքին ու արտաքին քաղաքականութիւնը²⁵:

Ռուսաստանում տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխութիւնները պահանջում էին փոփոխութիւններ առաջացնել նաեւ քաղաքական կուսակցութիւնների ծրագրերում: Այդ պատճառով 1917 Յունիսին տեղի ունեցած համագումարը որոշեց կազմել կուսակցութեան նոր ծրագիրը: Այն բաղկացած էր 4 մասից: Առաջին մասում հիմնաւորում էր պրոլետարիատի պատմական դերը բոլոր այն երկրներում, ուր տիրապետում էր արտադրութեան դրամատիրական եղանակը, այն է՝ ընկերվարական յեղաշրջման առաջացում եւ հասարակական նոր կարգերի

հիմնում, ուր այլևս չկան դասակարգեր²⁶: «Այդպիսի կարգերի վրայ հիմնուած ժողովրդական օրէնսդրութիւնը պէտք է ռէալ հնարաւորութիւն տայ որչ հասարակութեանը եւ նրա իւրաքանչիւր անդամին մասնակցելու հասարակական բոլոր գործերի քննարկմանն ու լուծմանը»՝ ասուած է ծրագրի առաջին մասում²⁷:

Ծրագրի երկրորդ մասում տրուած են այդ գերագոյն նպատակին հասնելու քաղաքական, տնտեսական ու ընկերային բնոյթի գործողութիւնները: Դրանք են՝ պրոլետարիատի մէնատիրութեան ստեղծում, որը հնարաւորութիւն կը տայ բանուոր դասակարգին ազատօրէն արտայայտելու իր ձգտումներն ու պահանջները եւ կազմակերպելու որպէս ինքնուրոյն քաղաքական մարմին: Նկատենք, որ ի տարբերութիւն բուլշեւիկների, որոնք ձգտում էին պրոլետարիատի մէնատիրութեան հասնել յեղափոխական ճանապարհով, մերժելով պայքարի խորհրդարանական ձեւը՝ հնչակեանները գտնում էին, որ նոր կարգերի հաստատումը պէտք է հիմնուած լինի «օրինական-պառլամենտական հիմքի վրայ՝ դեմոկրատական հանրապետութեան ստեղծման միջոցով»²⁸: Այնուհետեւ շարադրուած են ժողովրդավարական հանրապետութեան քաղաքական, տնտեսական, իրաւական ու ընկերային բաղկացուցիչ տարրերը, որոնք են.-

ա) Երկամեայ ժամկետով լիիշխան օրէնսդիր ժողովի ստեղծում, որն իրաւասու լինի քննարկելու եւ որոշելու բոլոր քաղաքական, տնտեսական ու հասարակական հարցերը.

բ) Տեղական (նահանգային, գաւառական, համայնքային) վարչական լայն ինքնավարութիւն.

գ) Ընդհանուր, ազատ, գաղտնի եւ ուղղակի ընտրութեան իրաւունք: Ընտրութիւններից առաջ անհրաժեշտ է կատարել բնակչութեան մարդահամար.

դ) 20 տարիքը լրացած բոլոր քաղաքացիները իրաւունք ունեն ընտրելու եւ ընտրուելու որպէս ներկայացուցիչներ, ինչպէս օրէնսդիր ժողովում, այնպէս էլ տեղական կառավարման մարմիններում առանց ազգութեան, դասակարգի, կրօնի եւ սեռի խտրութեան.

ե) Ընդունել հանրաքուէի սկզբունքը.

զ) Ընտրութիւնը կատարել միաժամանակ, որեւէ տօնական օր.

է) Դասակարգերի վերացում, օրէնքի առաջ բոլոր քաղաքացիների հաւասարութիւն.

ը) Անձի, բնակարանի եւ նամակագրութեան անձեռնմխելիութիւն.

թ) Մամուլի, խօսքի, խղճի, ժողովների, միութիւնների, քարոզչութեան, գործադրութեան ազատութիւն.

ժ) Պետութիւնից եկեղեցու անջատում.

ժա) Դպրոցի անջատում եկեղեցուց.

ժբ) Համընդհանուր զինապարտութիւն: Խաղաղ ժամանակ ժողովրդական ոստիկանութիւն.

ժգ) Ընդհանուր աշխարհիկ պարտադիր կրթութիւն.

ժդ) Պետութեան կազմի մէջ մտնող ազգերը իրաւունք ունեն բացել իրենց նախնական, միջնակարգ եւ բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւնները մայրենի լեզուի դասաւանդմամբ: Դրանց պահպանութեան միջոցները յատկացնելու են կառավարութիւնը եւ ինքնավարութեան տեղական մարմինները: Պետական լեզուի դասաւանդումը պարտադիր է.

ժե) Բոլոր լեզուների իրաւահաւասարութեան ճանաչում.

ժզ) Իրաւաբանական անվճար օգնութիւն: Երդուեալ ատենակալների դատարան.

ժէ) Դատաւորների ընտրութիւն ժողովրդի կողմից.

ժը) Իւրաքանչիւր քաղաքացի իրաւունք ունի դատի տալու իւրաքանչիւր պաշտօնեայի.

ժթ) Տեղաշարժման լրիւ ազատութիւն.

ի) Դատապարտումների, ձերբակալումների, գրապարտութեան զոհերի վնասների հատուցում.

իա) Գաղտնի դիւանագիտութեան վերացում.

իբ) Անվճար բուժօգնութիւն:

Ժողովրդի տնտեսական դրութեան բարելաման համար անհրաժեշտ է՝ ա) անուղղակի հարկերի վերացում, բ) հին հարկային համակարգի վերացում եւ նորի ստեղծում:

Բանուորների դրութեան բարելաման համար ծրագրում առաջադրուած էին հետեւեալ պահանջները.

ա) 8 ժամեայ աշխատանքային օր.

բ) 42 ժամեայ անընդմէջ շաբաթական հանգիստ.

գ) Աշխատաժամանակից դուրս աշխատանքների արգելում.

դ) Գիշերային աշխատանքի արգելում (բացառութեամբ տնտեսութեան այն ճիւղերի, որտեղ արտադրութեան առանձնայատկութեան բերմամբ անհնար է ընդհատել աշխատանքը).

ե) Գիշերային աշխատաժամանակ սահմանել առաւելագոյնը 5 ժամ, որի համար պիտի վճարուի ինչպէս լրիւ աշխատանքային օրուայ համար.

զ) 14 տարեկանից ցածր երեխաների աշխատանքի արգելում: 14-17տ. երեխաների աշխատանքի թոյլատրում՝ առաւելագոյնը 6 ժամ.

է) Կանանց աշխատանքի սահմանափակում: Նրանց աշխատանքից ազատել ծննդաբերութիւնից 4 շաբաթ առաջ եւ մինչեւ 6 շաբաթ անց, պահպանելով այդ ժամանակի նրանց լրիւ աշխատավարձը.

ը) Աշխատաւորութեան համար պետական ապահովագրութեան սահմանում ծերութեան եւ աշխատունակութեան կորստի ժամանակ: Վճարման այդ ֆոնդը գոյանալու է այդ նպատակով դրամատէրերից վերցուած հարկից.

թ) Ձեռնարկատէրերին արգելում է որեւէ պատրուակով վար դնել աշխատավարձի որեւէ մաս.

ժ) Ապրանքներով աշխատավարձի վճարման արգելում.

ժա) Ձեռնարկատէրերի կամայականութիւններից աշխատաւորների կեանքի եւ իրաւունքների պաշտպանութիւն.

ժբ) Առողջա-բժշկական վերահսկողութեան եւ անվճար բուժօգնութեան սահմանում բոլոր ձեռնարկութիւններում, ուր կիրառում է վարձու աշխատանք.

ժգ) Աշխատանքը պաշտպանող օրէնքների խախտման դէպքում ձեռնարկատէրերին քրէական պատասխանատուութեան ենթարկում:

Հողային ոլորտում կուսակցութիւնը առաջ էր քաշել հետեւեալ ծրագրային պահանջները.

ա) Գիւղացիութեան բոլոր դասակարգային սահմանափակումների եւ դրանից բխող հարկային, դրամական եւ այլ պարտաւորութիւնների վերացում.

բ) Պետական, վանքապատկան, արքունական եւ խոշոր մասնաւոր հողերի բռնագրաւում եւ յանձնում տեղական ինքնավարութեան մարմիններին.

գ) Բռնագրաւման ենթակայ հողերի նուազագոյն չափը որոշում է ինքնավարութեան տեղական օրգանը.

դ) Ծերերը, հաշմանդամները պետութեան կողմից ստանալու են կենսաթոշակ.

ե) Անվճար բուժօգնություն.

զ) Կառավարության օժանդակությամբ տեղական ինքնավարության մարմինները գնում կամ վարձակալում են հողի մշակման գործիքներ, որից անվճար պետք է օգտուեն գիւղացիները.

է) Միջնորդ յանձնաժողովների միջոցով հողի վարձակալության վճարի նուազեցում.

ը) Հողատերերը մասնակցում են հողի վարձակալողների կրած վնասների հատուցման գործին.

թ) Պետութիւնը ապահովագրում է գիւղացիների ցանքերը, այգիները բնական աղէտների դէպքում.

ժ) Անվճար գիւղատնտեսական կրթութիւն: Փորձարարական դաշտերի, այգիների եւ գիւղատնտեսական գիտափորձարարական կենտրոնի ստեղծում²⁹:

Հողային հարցի վերջնական լուծումը ըստ հնչակեան ծրագրի՝ հողը տեղական ինքնակառավարության իշխանութիւններին յանձնումն էր:

Ծրագրի երրորդ մասը վերաբերում է ազգային հարցին: Պէտք է նկատել, որ ծրագրի այս մասը մշակուել էր դեռեւա 1909ին՝ կուսակցութեան ճրդ պատգամաւորական ժողովում: 1917ի ծրագրում կարդում ենք. «Պաշտպանել պետութեան կազմի մէջ մտնող ազգերի քաղաքական իրաւունքները: Մերժել մէկ ազգի ստորադասումը միւսին: Ազգերին տալ ազատ զարգացման հնարաւորութիւն: Ընկերային, քաղաքական, տնտեսական ոչ մի արգելք չպէտք է խոչընդոտի որեւէ ժողովրդի ազատ զարգացման հնարաւորութիւնը: Ազգերի ազատ ինքնորոշման անժխտելի իրաւունքի ընդունում»³⁰:

Ինչպէս նկատում ենք, ծրագրում բացակայում է կուսակցութեան նախորդ ծրագրերի հիմնական առանցքը՝ Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրութեան դրոյթը:

Ծրագրի չորրորդ մասը վերաբերում է առաջադրուած նպատակներին հասնելու համար կուսակցութեան պայքարի միջոցներին, որոնք են՝ խորհրդարանական գործունէութիւնը, քարոզչութիւնը, ցոյցերը, արհեստակցական եւ գիւղացիական միութիւնները, գործադուլները, գործարանային եւ սպառողական համագործակցական միութիւնները եւ միջազգային ընկերվար-ժողովրդավարութեան պայքարի այլ միջոցները:

1917ի ՍԴՀԿ ծրագիրը գրեթե նույնանում է ՌՍԴԲԿ մենշևիկեան ուղղության ծրագրի հետ, թեպետ տեսնում ենք, որ գործնական հողի վրայ, յատկապես ազգային հարցում, այս կուսակցությունների միջև առկա էին հակասություններ: Դրա վառ ապացույցը վրաց մենշևիկների որդեգրած ոչ թե հակահնչակեան, այլ հակահայկական քաղաքականությունն էր 1917-1920ին:

Կուսակցական աշխուժ գործունեությամբ եւ հնչակեան գաղափարների քարոզչությամբ Անդրկովկասում աչքի ընկնող գործիչներից էին Լազոն, Ա. Բաբայեանը, Շմաունը (Գ. Կաֆեան), Խաչիկ Վարդանեանը, Պետրոս Մոճոռեանը, Վահան Մարսեանը, Հակ Բժշկեանցը (Գայ), Մ. Ստամբուլցեանը, Սոկրատ Խան Գելոֆեանցը, Մելքոն Ասիբեկեանը, Ֆլորա Վարդանեանը եւ այլք:

Ինչպես նշեցինք կուսակցության ծրագրում բացակայում էր Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրության հարցը: Կուսակցության նշանաւոր տեսաբան Ստեփան Սապահ-Գիւլեանն անդրադառնալով այս հարցին իր «Քաղաքական Ինքնավար Հայաստան Ու Անկախ Հայաստան» յօդուածում, գրում է, որ հայ ժողովրդի համար միակ արդարացի պահանջը Թուրքիայից անջատուած քաղաքական ինքնավար Հայաստանն է: Հեղինակը նկատի ունի Արեւմտեան Հայաստանը, որի հետ միասին Կիլիկիան եւս անջատում է Թուրքիայից եւ կազմում հայկական պետութիւն³¹: Սապահ-Գիւլեանին եւ ընդհանրապէս հնչակեաններին ոգեւորում էր այն, որ Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը որդեգրել էր «պատերազմ մինչեւ յաղթական աւարտ» կարգախօսը:

Ինչ վերաբերում է արեւելահայութեանը, ապա Սապահ-Գիւլեանի «Ինքնավար Ռուսահայաստան»³² յօդուածից պարզ է դառնում, որ Արեւելեան Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակը պիտի լինէր Ռուսաստանի կազմում մշակութային-ազգային ինքնավարութիւն:

Եթէ արեւելահայութեան պարագայում իրադրութիւնը պարզ էր ու հասկանալի, ապա այդպէս չէր Արեւմտեան Հայաստանի հարցում: Վերլուծելով Արեւմտեան Հայաստանի յետագայ ճակատագրի հարցում Սապահ-Գիւլեանի պատկերացումները, Վահան Մելիքեանը իրաւացիօրէն գրում է, որ այդ ծրագիրը «կարծես թէ անթերի էր, բայց կտրուած էր իրականութիւնից: Պէտք է հաշուի առնել այն,- գրում է Մելիքեանը,- որ 1917թ. Վերջերին Արեւմտեան Հայաստանը պարզապէս անկարող էր «հայկա-

կան գոյն եւ ձեւաւորութիւն» ստանալ՝ հայկական տարրի գրեթէ բացակայութեան ու դրա ներհոսքի արգելման պատճառով»³³:

ԲՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ՅԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ ԵՒ ԴԷՊՔԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Ցարիզմի տապալումը եւ սկսուած յեղափոխութիւնը է՛լ աւելի խորացրեցին տնտեսական ճգնաժամը: Ժամանակաւոր Կառավարութեան դիրքերը թուացան ռուսական բանակների անյաջողութիւններից եւ ներքաղաքական կեանքում կառավարութեանն ընդդիմադիր ուժերի, յատկապէս բոլշեւիկների հակապետական գործունէութիւնից: Այս հանգամանքներն էլ դարձան ժամանակաւոր Կառավարութեան անկման պատճառը:

1917 Հոկտեմբերի 25ին Պետրոգրադում Բոլշեւիկեան Կուսակցութիւնը Լենինի գլխաւորութեամբ զինուած յեղաշրջման միջոցով տապալեց ժամանակաւոր Կառավարութեանը եւ գրաւեց իշխանութիւնը: «Բոլշեւիկեան յեղաշրջումն արմատապէս խարխւեց Ռուսաստանի ազգային, պետական եւ քաղաքական դարաւոր կառոյցը, խափանուեց պատմական զարգացման եւ քաղաքական համակարգի շարունակութեան օրինաչափ ընթացքը»³⁴:

«Հոկտեմբերեան յեղաշրջումն Անդրկովկասում ընկալուեց որպէս դաւաճանութիւն փետրուարեան յեղափոխութեան եւ ժամանակաւոր Կառավարութեան ժողովրդավարութեան զարգացման հեռանկարին: Երկրամասի բոլոր կուսակցութիւնները եւ յեղափոխական-ժողովրդավարական կազմակերպութիւնները, բացի բոլշեւիկներից դատապարտեցին իշխանութեան ոչ-օրինական զաւթումը: Քաղաքական կայունութեան հաստատման միակ ուղի եւ երաշխիք համարուեց սահմանադիր ժողովի հրափրումը»³⁵: Գաղափարական այս դիրքերի վրայ էր կանգնած նաեւ հնչակեանների մեծ մասը:

Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ Անդրկովկասում լուծարուեց ժամանակաւոր Կառավարութեան օրգան ՕԶԱԿՈՄը (Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէ) եւ նրա փոխարէն ընտրութիւնների հիման վրայ կազմուեց իշխանութեան նոր մարմին՝ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը, որի նախագահ դարձաւ մենշեւիկ Եւգենի Գեգեչկորին: Անդրկովկասի քաղաքական գլխաւոր ուժերը ստեղծեցին նաեւ օրէնսդիր մարմին՝ Սէյմ, որտեղ վրաց մենշեւիկները ստացան 36, մուսաւաթականները՝ 30, դաշնակցականները՝ 27 տեղ³⁶:

Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ Ռուսաստանում ստեղծուած նոր իշխանութեան՝ Ժողովրդական Կոմիսարների խորհրդի առաջին պետական փաստաթղթերն էին հաշտութեան, հողի մասին հրովարտականները եւ Ռուսաստանի ժողովուրդների իրաւունքների հռչակագիրը:

Բոլշեւիկների կառավարութիւնը յայտարարեց, որ միակողմանիօրէն դուրս է գալիս պատերազմից եւ առանձինն հաշտութեան պայմանագրեր է կնքելու Քառեակ Միութեան երկրների հետ:

1917 Դեկտեմբերին սկսուեցին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութեան բանակցութիւնները: 1918 Յունուարից սկսուեց ռուսական կովկասեան բանակի զօրամասերի դուրսբերումը ռազմաճակատից, որը ծանր հետեւանքներ ունեցաւ յատկապէս հայ ժողովրդի համար:

Հիմնուելով ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի վրայ Ռուսաստանի Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը 1917 Դեկտեմբերի 29ին ընդունեց «Թուրքահայաստանի Մասին» հրովարտակը: Դրանով խորհրդային կառավարութիւնը յայտարարում էր, որ պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից գրաւուած Թուրքահայաստանի հայերի ազատ ինքնորոշման իրաւունքը՝ ընդհուպ մինչեւ լիակատար անկախութիւն³⁷: Սակայն այս փաստաթուղթը կեանքի չկոչուեց եւ չէր էլ կարող իրողութիւն դառնալ մի շարք հանգամանքների պատճառով, որոնցից թերեւս ամենագլխաւորը ռուսական բանակի դուրսբերումն էր Արեւմտեան Հայաստանի գրաւուած վայրերից: Նուազ կարեւոր չէին նաեւ Թուրքիայի ճնշման տակ Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից՝ 1918ի գարնանը եւ Անդրկովկասեան Սէյմում գոյութիւն ունեցող հակասութիւնները այն կազմած քաղաքական ուժերի միջեւ:

Օգտուելով նպաստաւոր քաղաքական իրադրութիւնից, համաշխարհային պատերազմում պարտութեան եզրին կանգնած Օսմանեան Կայսրութիւնը Գերմանիայի հովանաւորութեամբ կովկասեան ռազմաճակատում անցաւ հակայարձակման:

Անդրկովկասեան Կոմիսարիատն իր ներքին հակասութիւնների պատճառով ընդունակ չեղաւ լուրջ դիմադրութիւն կազմակերպելու:

Թուրքական զօրքերի առաջխաղացումը ոչ միայն ետ էր մղում Արեւմտեան Հայաստանին անկախութիւն տալու հարցը, այլեւ սպառնում արեւելահայերի ֆիզիկական գոյութեանը:

Օրհասական այս դրության մէջ Հնչակեան Կուսակցութիւնը ազգային-քաղաքական միւս ուժերի հետ մէկտեղ կանգնեց հայ ժողովրդի պաշտպանութեան դիրքերում: Կուսակցութեան մասնաճիւղերն իրենց կոչերում եւ թուցիկներում բարձրացրին հայրենիքը զենքով պաշտպանելու խնդիրը³⁸:

Դեռեւս չձեւաւորուած հայկական ազգային բանակի պայմաններում թուրքական յարձակմանը փորձեցին դիմագրաւել Անդրանիկի, Սեպուհի, Սեբաստացի Մուրատի եւ այլոց մեծ ու փոքր աշխարհագորային ջոկատները: Ազգային Խորհրդի կողմից Անդրանիկի զօրամասում, որպէս սպայ ուղարկուեց հնչակեան յայտնի գործիչ Պանդուխտը (Միքայէլ Սէրեան)³⁹:

1918 Ապրիլի 9ին Թուրքիայի պահանջով Անդրկովկասի Սէյմը հռչակեց Անդրկովկասի Դաշնային Ժողովրդավարական Հանրապետութեան անկախութիւնը եւ անջատուեց Ռուսաստանից: Սէյմի հայ պատգամաւորները սկզբում բողոքեցին դրա դէմ, որովհետեւ ամէնեւին մտադիր չէին կտրուելու Ռուսաստանից՝ հաշուի առնելով թուրքական ներխուժման վտանգը, սակայն հարեւան ազգային միաւորներից չմեկուսանալու համար ի վերջոյ հաւանութիւն տուեցին Անդրկովկասի անկախութեանը⁴⁰:

ՍԴՀԿ Կենտրոնական Վարչութիւնը 1918 Ապրիլի 11ին Անդրկովկասի քաղաքացիներին ուղղուած կոչում վճռականօրէն դատապարտեց Սէյմի կողմից Անդրկովկասը Ռուսաստանից բաժանելու եւ անկախ հանրապետութիւն հռչակելու որոշումը՝ այն որակելով «դաւաճանութիւն հանդէպ ռուսական մեծ յեղափոխութեանը»⁴¹:

Կոչը դատապարտեց Անդրկովկասի «հակայեղափոխական նացիոնալիստներին ու կեղծ սոցիալիստներին», որոնք միաւորուելով խզել են ռուսական ժողովրդավարական հանրապետութեան հետ ունեցած կապերը եւ Անդրկովկասի պետական-իրաւական միջազգային դրութեան հիմք են ընդունել «թուրք-գերմանական օրինտացիան»⁴²:

Կոչում հնչակեանները դատապարտեցին նաեւ ՀՅԴ Սէյմի խմբակցութեան, որը մասնակցել եւ հաւանութիւն էր տուել այդ որոշմանը⁴³: 1918 Մայիսի 16ին ՍԴՀԿ Կենտրոնական Վարչութիւնը դիմեց հայ ժողովրդին եւ նրա կուսակցութիւններին՝ զէնք վերցնելու եւ յարձակուող թուրքական զօրքի դէմ դուրս գալու: «Աւելի լաւ է զէնքը ձեռքին մեռնել ժողովրդի եւ յեղափոխութեան

նուաճումների համար, քան թե ստորկորէն ընկնել թշնամու սրի եւ գնդակի առաջ»՝ ասուած էր կոչում⁴⁴:

ՊԱՆԴՈՒԽՏԸ ԵՒ ՀՆՁԱԿԵԱՆ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

1918ի ծմռանն ու գարնանը յարձակման անցած թուրքական զօրքի դէմ դուրս եկած հայ ռազմիկների շարքում աչքի ընկան նաեւ բազմաթիւ հնչակեաններ՝ հիմնականում ճրդ ջոկատից մնացած կամաւորները՝ Մշեցի Մուշեղը, Պոլօ Մանուկը, Չոփուր Միսակը, Վաղարշապատցի Մերքուշը, Ասատուրը, Քուրդ Ղազօն, Մխիթար Դարմանեանը եւ շատ ուրիշներ, որոնք հաւաքուել էին Պանդուխտի ջոկատում⁴⁵: Պանդուխտի ջոկատը եւ հենց ինքը՝ Պանդուխտը մեծ ներդրում ունեցան 1918ի գարնանը թուրքական զօրքի դէմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի գործում⁴⁶:

Այս դժուարին ժամանակաշրջանում Արեւմտեան Հայաստանում եւ Սարդարապատում իր փառքի դափնին հիւսած Միքայէլ Սէրեանը չէր կարող հեռու մնալ հայրենիքի մի հատուածի համար մղուող պայքարից: Միշտ մարտական իրադարձութիւնների առաջին գծում լինելու գնով, Պանդուխտն իր ջոկատի հետ միացաւ Անդրանիկի Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասին⁴⁷:

1918ի ամռանն ու աշնանը Պանդուխտի ջոկատը մեծ ներդրում ունեցաւ թուրք-թաթարական (ադրբեջանական) յարձակումներից Զանգեզուրի հայութեան ինքնապաշտպանութեան գործում:

Իրենց քաջութեամբ յատկապէս աչքի ընկան հնչակեան մարտական գործիչներ Սարգիս Արմաղանեանը, Վահագն Նալբանդեանը, Սարգիս Ճեպէճեանը եւ այլք:

1918 Փետրուարին Անդրանիկի Հայաստանի Երկրապահ Զօրամասին միանալու նպատակով մի խումբ հայդուկների հետ Սարիղամիշից Էրզրում մեկնեց նաեւ Սարգիս Արմաղանեանը, որն իր տրամադրութեան տակ ունէր շուրջ 60 հեծեալներից բաղկացած մի խումբ: Մակեդոնի խմբի հետ միասին նա կռուի է բռնում հակառակորդի հետ եւ «մաքրագործում Էրզրումի շրջակայ թրքական գիւղերուն մէջ գտնուող շարք մը վրանգաւոր կէտեր...»⁴⁸:

Էրզրումի անկումից յետոյ նա կազմակերպում եւ ապահովում է շրջակայ միքանի գիւղերի հայ բնակչութեան նահանջը: Մայիսեան հերոսամարտի օրերին Արմաղանեանի խումբը գտնուում էր Լոռիում՝ Անդրանիկի զօրամասի կազմում⁴⁹:

Ճեպեճեանը մասնակցել է 1918 Փետրուարին տեղի ունեցած Էրզրումի պաշտպանութեան մարտերին, այնուհետեւ՝ Սարիղամիշի կոիւներին: Սեբաստացի Մուրատն առանձնայատուկ գովեստով է խօսել Ճեպեճեանի քաջութեան մասին⁵⁰:

Հնչակեան յայտնի տեսաբան Արսէն Կիտուրը մինչեւ 1918 Մարտը զբաղուած էր արեւմտահայ գաղթականներին Արագածի եւ Սեւանայ Լճի շրջանի գիւղերում տեղաւորելու խնդիրներով՝ յիշեալ շրջանները թուրք-քրդական հրոսակախմբերից վնասազերծելուց յետոյ: 1918 Մայիսին Կիտուրը գտնուում էր Սարդարապատի պաշտպանութեան դիրքերում⁵¹:

Հնչակեան յայտնի գործիչ Վահագն (Գրիգոր) Նալբանդեանը դեռեւս 1916ի վերջերից լծուել էր *«լեռները ցրուած հայու բեկորները հաւաքելու եւ փրկելու աշխատանքին»*⁵²: Այդ նպատակով նա անցնում է Դերսիմի քրդերի շրջանը, նրանց հետ հաստատում բարեկամական կապեր եւ կաշառքի միջոցով ազատում մեծ թուով հայ որբերի: Այդ աշխատանքը շարունակուում է մինչեւ 1917ի ձմեռը, երբ սաստիկ ցրտերի հետեւանքով հիւանդանում է եւ ստիպուած մեկնում է Թիֆլիս⁵³:

Անդրանիկի Երկրապահ Զօրամասի ստեղծուելուց յետոյ Նալբանդեանը մտնում է նրա շարքերը: Թիֆլիսում Անդրանիկի յանձնարարականով աշխուժօրէն մասնակցում Երկրապահ Զօրամասին նոր կամաւորներ հաւաքագրելու գործին: Սեբաստացի Մուրատի հետ մասնակցել է Էրզրումի պաշտպանական մարտերին, իսկ քաղաքի անկումից յետոյ իր հեծեալ խմբով վերջինն է նահանջել Կարս:

Այդ շրջանում Անդրկովկասեան Սէյմում ղեկավար դիրքեր ունեցող վրաց մենշեւիկների վարած հակահայ քաղաքականութիւնը խիստ բացասական հետեւանքներ ունեցաւ հայութեան համար: Դրա արտայայտութիւնը եղաւ գլխաւոր հրամանատարութեան կողմից հայ կամաւորների նկատմամբ ցուցաբերուող անարդար վերաբերմունքը, նրանց մի մասի զինաթափումը, մի շարք փորձառու հայդուկապետերի հիասթափութիւնն ու բարոյալքումը: Թուրքերին զիջելով Կարսը՝ վրացիները նպատակ ունէին պա-հելու Բաթումը: Վերոյիշեալ պատճառներով 1918 Ապրիլին առանց դիմադրութեան յանձնուեց անառիկ ամրոց Կարսը:

Սէյմի վարած ոչ-հայանպաստ քաղաքականութեան դէմ իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց Անդրանիկը, որը Կարսի անկումից

յետոյ Նալբանդեանին առաջարկեց միանալ իր զօրամասին եւ հեռանալ Պարսկաստան, բայց վերջինս Սեբաստացի Մուրատի եւ այլոց հետ հեռացաւ Հիւսիսային Կովկաս, իսկ այնտեղից անցաւ Բաքու եւ աշխուժօրէն մասնակցեց թուրք-մուսաւաթականներից Բաքուի հայութեան պաշտպանութեան կոմիտեին⁵⁴:

Ռազմաճակատում տիրող անիշխանութիւնը, խուճապային տրամադրութիւնները, անորոշութիւնը, զինուորական թոյլ կարգապահութիւնը, իսկ երբեմն էլ դրա իսպառ բացակայութիւնը, հայկական ուժերի ցրուածութիւնն ու փոքրաթիւութիւնը, բանակի հրամանատարութեան (որտեղ գլխավոր դեր ունէին վրաց մենշեւիկները) որդեգրած պարտուողական, հակահայ դիրքորոշումը որոշիչ նշանակութիւն ունեցան: Այդ պատճառով էլ չնայած Անդրանիկի, Սեպուհի, Սեբաստացի Մուրատի, Պանդուխտի եւ այլ փորձառու հայ-դուկապետերի գործադրած ջանքերին, չլաւանջեց կասեցնել թուրքական առաջխաղացումը: 1918 Ապրիլի դրութեամբ թշնամին վերագրաւել էր ողջ Արեւմտեան Հայաստանը եւ Մայիսին մտաւ Արեւելեան Հայաստան ու գրաւեց Ալեքսանդրապոլը: Արեւելահայութեան գլխին մահացու վտանգ կախուեց: Եւ մի-այն հայ ժողովրդի հաւաքական ու հերոսական ջանքերի շնորհիւ թուրքերին հակահարուած տրուեց 1918 մայիսեան հերոսամարտում՝ Սարդարապատում, Ղարաքիլիսայում եւ Բաշ-Ապարանում:

Դժուար է գերազնահատել այս հերոսամարտերի պատմական դերը: Դրանք ոչ միայն ռազմական, այլեւ քաղաքական ու հոգեբանական մեծ նշանակութիւն ունեցան հայ ժողովրդի համար: Դրանք ազգի հաւաքական ուժի դրսեւորումն էին, առանց կուսակցական եւ այլ տարբերութիւնների. այն ուժի, որը դարձաւ դարեր առաջ կորսուած հայոց պետականութեան վերականգնման գրաւական:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 327, թ. 23:

² Յիսնամեակ «Երկրասարդ Հայաստանի», Նիւ-Եորք, Հրատ.՝ «Սոց. Դեմ. Հնչ. Կուս. Ամերիկայի Շրջ.», 1953, էջ 74:

³ ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.200, թ.1:

⁴ Նոյն, գ.197, թ.1:

⁵ ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.198, թ.1:

⁶ Նոյն, գ.164, թ.1:

⁷ Հրանտ Ամիրեան, Մարոյի Հրեղէն Հեղքերով, Երեւան, Յեղ. Հրատ., 2012, էջ 39:

-
- ⁸ ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.2, գ.31, թ.1:
- ⁹ *Երկրասարդ Հայաստան*, Չիքակո, 30 Յունիսի 1917:
- ¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց.1, գ. 209, թ. 1:
- ¹¹ ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.209, թ.1:
- ¹² *Երկրասարդ Հայաստան*, 26 Մայիսի 1917:
- ¹³ ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.205, թ.1:
- ¹⁴ Ռուբեն Խուրշուդեան, «Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը Եւ Հնչակեան Կուսակցութիւնը», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւններ*, №3, 1978, էջ 24:
- ¹⁵ ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.210, թ.1:
- ¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 210, թ. 1:
- ¹⁷ Նոյն:
- ¹⁸ ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.210, թ.1:
- ¹⁹ Նոյն:
- ²⁰ ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ. 210, թ. 1:
- ²¹ Նոյն, թ. 1-2:
- ²² ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ. 207, թ.1-3:
- ²³ Խուրշուդեան, էջ 26:
- ²⁴ Նոյն:
- ²⁵ Նոյն, էջ 27:
- ²⁶ ՀԱԱ, ֆ.1456, ց. 1, գ.206ա, թ. 2:
- ²⁷ Նոյն, թ. 3:
- ²⁸ Նոյն, թ. 4:
- ²⁹ ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.206ա, թ. 4-8:
- ³⁰ Նոյն:
- ³¹ *Երկրասարդ Հայաստան*, 24 Նոյեմբեր 1917:
- ³² *Երկրասարդ Հայաստան*, 14 Յուլիս 1917:
- ³³ Վահան Մելիքեան, *Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը Եւ Հայաստանը*, Երեւան, «Մխիթար Գօշ» Հրատ., 1997, էջ 236:
- ³⁴ Վահան Մելիքեան, *Իշխանութեան Հիմնահարցը Անդրկովկասում*, Երեւան, Մեսրոպ Արք. Աշճեան Մատենաշար, 2010, էջ 7:
- ³⁵ Նոյն, էջ 27:
- ³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 215, թ. 1:
- ³⁷ *Հայոց Պապմութիւն, Հալոյր Երրորդ, Գիրք Երկրորդ*, Երեւան, «Զանգակ» Հրատ., 2015, էջ 606-610:
- ³⁸ ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ. 215, թ. 1. նաեւ՝ գ. 211, թ. 1:
- ³⁹ ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ. 214, թ. 1:
- ⁴⁰ *Հայոց Պապմութիւն, Հար. Չորրորդ, Գիրք Ա.*, Երեւան, «Զանգակ» Հրատ., 2010, էջ 12:
- ⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 216, թ. 2:
- ⁴² Նոյն:
- ⁴³ Նոյն:
- ⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ.219, թ. 1:
- ⁴⁵ *Պապմութիւն Ս.Դ.Հնչակեան Կուսակցութեան (1887-1962), Ա. Հար.,* խմբ.՝ Արսէն Կիստուր, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1962, էջ 480:

-
- ⁴⁶ Պանդուխտի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Եղիկ Ճերեճեան, *Պանդուխտ*, Պէյրութ, Technopresse Moderne, 1999:
- ⁴⁷ Մանուկ Ստեփանեան, *Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը Առաջին Աշխարհամարտի Եւ Հայոց Յեղասպանութեան Ժամանակաշրջանում*, Երեւան «Նահապետ» ՍՊԸ 2005, էջ 140-142:
- ⁴⁸ Եղիկ Ճերեճեան, *Յաւերժի Ճամբու Կերպիչներէն*, Պէյրութ, Հրատ. Ս.Դ.Հ.Կ. Լիբանանի Վարիչ Մարմնի, 2014, էջ 200:
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 202:
- ⁵⁰ Նոյն, էջ 212:
- ⁵¹ Նոյն, էջ 263:
- ⁵² Նոյն, էջ 111:
- ⁵³ Ճերեճեան, *Յաւերժի*, էջ 111:
- ⁵⁴ Նոյն, էջ 114-115:

THE HNCHAKYANS DURING THE 1917 RUSSIAN REVOLUTION
(FEBRUARY 1917-MAY 1918)
(Summary)

GEGHAM HOVHANNISYAN
vahagn1990hovhannisian@mail.ru

The 1917 February revolution in Tsarist Russia gave a further stimulus to the Hnchakyan Party. The party welcomed the overthrow of the tsarist regime and supported the policies of the Provisional Government.

However, the party was not unified in its views. The fate of Western Armenia further fueled ideological differences.

The Western Armenian Hnchakians were against the activity of Bolsheviks, who called for the withdrawal of the Russian army from the Russo-Turkish battlefronts. Such a withdrawal would leave the Armenians undefended against the Turkish nationalists who had committed genocide against the Western Armenians. Besides, such an act would render the establishment of Armenian governance over Western Armenia and Cilicia almost impossible. Indeed, for the Western Armenian Hnchakians the most eminent issue was the liberation of Western Armenia from the Turks.

On the other hand, most of the Eastern Armenian Hnchakians were inclined towards the social democrat Mensheviks, while others were inclined towards the Bolsheviks. In order to resolve these outstanding issues a party conference was held in Tiflis in June 1917. The Conference came up with a new policy platform for the Party.

Against the backdrop of the messy conditions the Armenians lived in during the February 1917 Russian revolution and the mixed and conflictual views they had regarding the ongoing political developments, the article analyses the steps taken by the Social Democrat Hnchak Party leadership in upholding the rights of the Armenians.